

RENAN ERNŐ.

I.

Séailles Gábor francia bölcsészettanár írt egy kitünő életrajzot Renanról, mely arra bír, hogy magam is elmondjam nézeteimet a nagyhírű tudósról és gondolkodóról.

Jegyzeteim nem alkotnak egy kerek életrajzot. Ez sok tanulmánnyal járna; noha nagyon érdekes volna Renan egy korkép keretében mutatni be. Én a könnyebb módját s végét fogom meg. Magam elé veszem Séailles művét s az ő munkája fonalán vizsgálom Renan nézeteit s magyarázom az erkölcsi világ törvénye szerint. Remélem, úgy is elérem czéломat: a ki egy kissé ismeri a törvényt, mindjárt látja, mily könnyű az alkalmazása a nehezebb erkölcsi, metaphysikai, bölcsészeti, aesthetikai és gazdasági kérdésekre is. Természetes, hogy a legfőbb kérdéseket, mint Isten, halhatatlanság stb. ma sem oldhatni meg; az erkölcsi törvény ismeretével új kérdések is merülnek föl, melyek megoldása másoknak van fentartva. Dolgozatommal nem elégítem ki az alapos tudós komoly és részletező igényeit; de talán kinyerem az összefoglaló elmék őszinte és lelkes elismerését, a kiket bizonyosan meg fog lepni az erkölcsi törvény földéítésének bámulatosan sok következménye, melyek minden erőltetés nélkül folynak a haladás hullámanak egyszerű igazságából.

A sok francia író és gondolkodó között kiválóan két férfiú vonzott magához; az egyik *Lamennais*, a másik *Renan*.

Az első az 1820 körüli idealizmusnak volt hirdetője, 1817-ben kezdte kiadni nagy művét, az *Essai sur l'indifférence in matière de la religion*-t, mely hangosan követelte és ékesszólóan sürgette, hogy vissza kell térnünk a hithez és a pápai tekintélyhez, épen úgy, mint most a derék Brunetiére. Az idealizmus gyarapodásával azonban merészebben kezdett gondolkodni, össze akarta egyeztetni a szabadságot az egyházzal, vagyis az idealizmus hatalmas központosító, egységes és inquisitív érzését, gondolkodását óhajtá kiirtani az egyház magatartásából. A pápák gyöngéden elutasíták e törekvést, mindamellet Montalembert, Lacordaire, Dupanloup és más liberális katolikusok buzgó szolgálatait szívesen fogadták s az idealizmus második feléig túrték. Az erős gondolkodó és hatalmas szavú Lamennais azonban már a harminczas évek elején hűtelen lett az egyházzal és csodált, ünnepezt socialis izgatón. Idealizmusát kérelhetlenül ragadta magával. Lánglelke átélte az 1848-iki forradalmat, hogy az idealizmus centralisatiója törje össze. A bánt ember mindenkitől elhagyatva s magával meghasonolva dőlt sírjába. A huszas évek idealistája nem bírta elviselni az ötvenes évek noha még csekély realizmusát, épen úgy mint Heine, Vörösmarty, Bajza József, Tocqueville és mások számtalanon. Mindig mélyen meghatott e férfiú tragédiája. Ime egy ember, a kit szervezete és az ébredő idealizmus erkölcsi érzése a valláshoz, mint az erkölcs támaszához vezet, azonban eszének feszítő ereje lerombolja a szabadság korlátjait, de csakhamar sehol sem találja magát otthon, csak a sír fenekén. Törvényem fölfedezése után Lamennais sorsa mindjárt eszembe jutott.

A másik francia gondolkodó, kivel annyira foglalkoz-

tam, Renan volt. Ő már később lépett az élet színpadára. 1823-ban született, abban az évben, melyben Petőfi Sándor, a nagy lantos. A vallásos Bretagne gyermeke volt. Áhitat és jámborság környékezte ifjúságát. Majd pap lön. De már 1845-ben megérte a rajongó idealismus lassú hanyatlását, üres, tartalmatlan elméleteit, fényes légvárait: realisabb lelke a tudományra áhít, s bár szereti a vallásos érzés jótékony melegét, szívesen megfordul a templomokban, gyönyörködik az egyház fényes szertartásaiban és az egyszerű hívő jámbor áhítatában; sok kínos lelki vajudás után kilép a papnöveldeből, hogy szabadon rajonghasson a történeti és nyelvészeti tudományokért, úgy a mint az idealrealismus alatt szoktak, mikor tőlük az emberiség nagy kérdéseinek megoldását várják.

1849-ben már elkészült egy ily munkájával, megírta a *L'Avenir de la science* erős kötetét, de nem adta ki. Mesterei, közöttük Thierry Ágoston, lebeszéltek róla. Negyven évnél tovább őrizte szekrényében, pedig e műben le volt téve az a bölcsészeti világnézet, melyet oly gyönyörűen kifejtett más alkotásaiban. De a mi mégis hiányzott ezekben: az a túlságos bizalom, a legtúlzóbb hit a tudományos igazság erejében. A lázas idők mámora magával ragadja és buzdó democratává teszi a fiatal embert, örvend a forradalom mozgalmas napjainak, azt hiszi: az emberiség célja nem a jólét, a boldogság, hanem az értelmi és erkölcsi tökély; a nagy válságok mély barázdákat vonnak az emberi szellemben s megtermekenyítik azokat; azt gondolja, hogy a Parthenon és a Propyleumok, Phidias alkotásai, Plato párbeszédei, Aristophanes vigjátékai oly korszak művei, mely nagyon hasonlít 1793-hoz. Pedig egyik sem az. Plato párbeszédei csak az idealismus napjaiban születhettek a negyedik század elején, Phidias alkotásai, Aristophanes vigjátékai, a Parthenon és a Propyleumok az erősen realis idők szüleményei. De csakhamar kijózanodik a fiatal tudós. A nagy társadalmi forra-

dalmak, minő az 1789-iki, az 1848-iki, az idealisták földönfutásával végződnek, a fényes remények légvárai összedőlnek s egyszerre nagy számmal tűnnek elő a pessimisták, minő maga Renan is lett, a ki még húsz év múlva is azt hitte, hogy nem gyógyult ki belőle. Pedig azt mondhatnók, hogy csak kevéssé érezte. Összefoglaló erejét mérsékelte a komoly munkás realizmus, a mely nála mindig hatalmas volt. Később is könnyen tudott simulni az idők árához, annyira, hogy még a legsötétebb realizmus napjaiban is, például a nyolczvanas években, sem lett pessimista, hanem finom epicureista és galans optimista. Természetes, hogy nem lehetett megelégedve önmagával. Bizony sokszor érezhette, milyen hitvány, gyarló teremtés lőn, de mint én nem tudtam pessimista lenni, ő sem volt az. Önmagunkkal elégedetlen epicureisták, nyájas, kellemes udvarlók, léha szórakozók levénk.

II.

Séailles Renan bölcsészetről szólva mondja, hogy a század közepén beléfáradtak az ékesszólásba, a hivatalos bölcsészetbe, a szónoki bizonyítékokba, melyek következményeiből czáfolják meg az egyes tanokat és elavult körmondatok zengésével altatják el az ember szellemét. A mint Taine úgy Renan is világosan látta, hogy itt az ideje a nagy hagyományhoz térni vissza, a tudománnyal kapcsolni össze a bölcsészetet, mely nem válhatik el tőle, mint a gondolat a maga tárgyától, számon tartva az új helyzeteket, melyeket a positiv tudomány haladása teremtett a gondolkodónak.

A francia tudós e megjegyzése helyesen tolmácsolja az akkori viszonyokat. Az idealismus bölcsészete a realizmus végén tör ki s az eszmék legmagasb és legragyogóbb delére

emelkedik. A positiv tudományok sikereit fölhasználva alkotja meg az idealista a bölcsészetet s mivel igen magasan lebeg, az összeséget, az egyetemet, az általánost tekinti, teljes erővel jelentkezik erkölcsi érzése. Tele van morállal, szónoki és ékesszóló hangon és oratorikus bizonyítékokkal lép föl. Ilyenek voltak a görög bölcsészek 600 körül Krisztus előtt; újra ilyenek lettek 400 körül Sokrates, Plato és a többiek; majd 150 körül, utóbb a III. században Kr. után Plotinos és mások s így tovább 1715 és 1820 körül. A bölcsészet e magas erkölcsi színvonala, ékesszóló okoskodása azonban lassankint hitelét veszti a realismus ébredésével. Az idealista egyenes és rideg logikája nyers és száraz a realismus édes melegének. Hidegnek, üresnek, felfujtnak, tartalmatlan-nak látja. Neki friss, meleg és solid tartalom kell. A régi positiv tudományt kiaknázza, kimerítette az eszményi bölcsészet, hisz rajta épült, a gyakorlati ismeretek halmazán emelkedett oly magasra. Lassankint érvényesülni kezd a realis, a nemzeti eszme és visszaszorítja az idealismus egy részét, míg a másikat magába olvasztani törekszik. Ekkor fordul az emberiség egy része a tudományhoz, a természeti, történeti, philologiai tudományokhoz s tőle várja megváltását. Emelkedik a tudomány fénye, dicsősége, a nagy tudósok híre-neve, büszkesége, kik csak megvetéssel tudnak szólani az eszményi és morális bölcselőkről. Így láttam ifjú koromban, mikép enyészett el a nagy Hegel, a franczia Cousin és mások előkelő neve, hallottam úton-útfélen minő lenézéssel emlegették őket, bár vénülő, pusztuló barátjaik és híveik minden lehető megtettek, hogy fentartsák hitelüket. Renan és vele Séailles s úgy mások is annak tulajdonítják az *egyetemi bölcsészet* gyors elfajulását, hogy nem vette számba a tudomány haladó és élő sajátságát, sivár és üres lón, úgy hogy el kelle hallgatnia vagy magát ismételnie. Nagyon igaz. Csakhogy ez az úr mindig bekövetkezik az idealismus elvi-

rágzása után. Jogosan mondja Séailles: Mily okosan tette Spinoza, hogy meghalt negyven éves korában! De nem sejtí, mily nagy igazságot halygat meg ez észrevételével. Mit csinált volna az *Ethika* után? kérdi tovább. Bizony mit csinált volna? Neki meg kelle hálnia, vagy megörülnie, vagy elbetegesedve, vagy magát az itálnak adva, tengődnie, mert nem tudott simulni a növekedő realismushoz. Plato, Hegel deducatív módszere nem lehetett Renané, nem azért, mert jelleme határozatlan, szelleme kritikai, képzelete vallásos volt, s mert jó és rossz tulajdonai egyesültek, hogy eltérítsék egy elvont bölcsészettől; hanem mivel e bölcsészet idealista volt, Renanban pedig erősebbek valának a realis sajátságok. Ha mikor elhagyta a papnövelvét, lelkén az eszményi rajongás uralkodik, bizonyosan Cousin, Jouffroy és társaik közé szegődik s neve nyomtalanul enyészik el vagy pedig pessimista lesz és Schopenhauer bámulói közt foglal helyet vagy pedig elpusztul mint Lamennais és mások nagyon sokan. De már nincs igaza Séaillesnek, mikor azért üdvözli Renant, hogy általa örökös zátonyra jutott a metaphysika. Nagyon téved. Nekem sikerült most az idealismus hajnalán újra felépíteni az új metaphysikát; az erkölcsi világ törvényének fölfedezése a legesodálatosabb metaphysikai alkotás, melynek azonban távolról sem lesz az a következménye, a mitől Renan fél, hogy megdermeszti a szellemi életet, mert tömérdek régi és új kérdés merül föl, melyekre nem tudok felelni. «A tudományok tudománya, mely fölöslegessé tenné a többieket, sirja lenne az emberi szellemnek és ugyanazon következményei volnának, mint valamely kinyilatkoztatásnak, feltétlen dogmát adván nekünk, elmetszené az emberi szellem minden mozgását, minden kutatását. A scholastikusok mennyországának unalmasságát alig hasonlíthatnók az árnyalat nélküli igazság tunya szemlélőinek állapotához, melyet, mivel nem ők találtak meg, nem szeretnének s jellemők, egyéniségük bélyegét

se nyomhatnak reá.» Szépen és helyesen van mondva, de nem kell tartanunk tőle. Alig tűnik el húsz év az idők homályában, a fölfedezésem iránti rajongás veszíteni fog, újra a tudományhoz fordul az emberiség s tőle várja ama nagy kérdések megoldását, melyekre felelni nem tudok; de már sokan lesznek, a kik a haladás törvényét ismerve csak azért fordulnak a tudományokhoz, hogy új anyagot szerezzenek be a jövőendő építkezéshez. Renan is azért nem csatlakozott az idealista bölcsezőkhez, kik egy maroknyi abstractióval akarták megmagyarázni a világot, mert vallásos hajlamai valának, mert szerette a szertartásokat és jelképeket, mert kénye szerint végtelenig variálta a formákat úgy, mint az Isten megjelenítéseit, mert a tények ösvényén haladó és látható eszmére volt szüksége, mert episodokban gazdagabb szent drámára áhitozott és finomabb symbolismusra vágyott; és azért kedvelte mindezeket, mert realista volt, vagyis realisabb mint számos kortársa s így nem kellett neki az eszményiség kissé rideg és száraz alkotásai.

Szerinte Hegel, Hamilton, Cousin felállíták azt a végzetes sorompót, melyen túl már nincs helye a metaphysikának. Séailles is úgy találja, hogy nincs többé létjoga a metaphysikának; elavult tudományos forma, mely nem bírja megoldani a fölmerülő bölcészeti kérdéseket. Az egész vonalon — mondja Renan — a történeti és természeti tudományok látszanak arra hivatva, hogy átvegyék a bölcészet örökségét. Csakhogy Renan még idealrealista, mint Aristoteles, Bacon, Descartes, Kant stb. Ő nem vetheti meg teljesen az eszményítést és nem tud lenni eszmétlen részletező, korlátolt realista, s mikor tagadja a metaphysika jogosultságát, mindjárt hozzát teszi: «Ha azt értik a metaphysika alatt, hogy az embernek joga és tehetsége van a tények fölé emelkedni s bennök látni a törvényeket, az összhangot, a költészetet, a szépséget, minde lényegesen metaphysikai tulajdonságokat;

ha azt akarják vele mondani, hogy nem lehet határt vonni az emberi szellemnek, hogy a speculatio lépcsőjén mindig főlebb fog haladni; és ha a tudomány, melyet szembeállítanak minden metaphysikával, nem egyéb, mint a maga közepszerűségében kielégített közönséges empirismus, mely tagadása minden bölcsészetnek: akkor, megvallom, van metaphysika! Ez azonban nem különálló tudomány, hanem csak ismereteink lelke, mely élte azokat. De minél tovább haladunk a realismusban, annál jobban fogy, enyészik ez a metaphysika, úgy, hogy a realismus delén csupa empirista, szerény észlelő, buta adatgyűjtő lesz a művelt emberiség. A realis eszme nyomása alatt senki sem tud általánosítani. Ha pedig valakinek annyira általánosító szervezete van, hogy nem tud uralkodni fölötte az áram, rendesen pessimista lesz. Renan, Taine tudtak egy kissé simulni a realismushoz, módosították is nézeteiket, de teljesen nem tudták megtagadni magukat, azért a halál martalékai lettek.

De ha nem külön tudomány a bölcsészet, hanem csak a tények, a tünemények magyarázata, Renan szerint több úton juthatni el hozzá. Az odavezető királyi út az egyetemes tudomány; a részletesek közül pedig a philologia. 1847-ben, tehát még erősen eszményi napokban írja: «A philologia és philosophia, az eruditio és a gondolat egysége kell, hogy korunk jelleme legyen . . . A philologia vagyis az eruditio látja el a gondolkodókat a dolgok azon erdejével (*silva rerum ac sententiarum* — mint Cicero mondja), mi nélkül sohasem lesz más a bölcsészet, mint Penelope szövete, melyet mindig újra kell kezdeni». Még húsz évvel később is majdnem ugyanazon szavakkal ismétli e nézetet, s bár nagyon hanyatlott a philologia becsülete, a hatvanas években még sokan tisztelettel emlegették. A hetvenes években szemlátomást fogyott a philologia tekintélye, míg a nyolczvanas években igazán a legkorlátoltabb studiumok egyike lön. Az antik és modern

philologia dele az idealismus és az idealrealismus első fele. ekkor bámulják sokan a görög-római és más irodalmak remekeit; de a mint gyarapszik a realismus, lassankint a természettudományokhoz fordulunk, ezekben gyönyörködünk. Csak tőlük várhatunk haszonhajtó ismereteket. A philológiában kevés a gyakorlati, a régi remekirodalom nem igen mulattat, az úgynevezett classikusokat senki sem tudja olvasni, kivált ha az idealrealismus első feléből valók. Mindamellett jól sejtette Renan, hogy a philologia és bölcsészet egysége, előkelő forrása és tényezője az általánosításnak. Magam is hogy rájöttem a haladás törvényére, kiválóan az irodalomtörténetnek köszönhetem. Legelőször a neologia és orthologia szabályos váltakozása tűnt fel nekem a legtávolabb eső irodalmakban, e nyomon kerestem az egyező vonásokat és alkottam meg belőlük az általános igazságot: az erkölcsi világ törvényét.

De hogyan lehetne fölfedezni az eszme életét és törvényét, ha mindnyájunknak alatta kell állanunk? Nincs ember, a ki elpusztíthatná, kiírthatná kebléből a gondolatokat és érzelmeket, melyeket szervezete és az eszme hatása szül. A dolgot azonban megkönnyíti a történelem. Onmagából ugyan nem vetkőzhetik ki az ember, de végig tekintve az emberiség ismert történetén, látjuk, hogy ugyanazon érzés, gondolkodás ismétlődik. Ez ismétlésekből megállapíthatni a törvényt, az erkölcsi világ törvényét. Valóban nagy hálával tartozunk a mult idők halavány naplóinak, mulattató vagy száraz krónikásainak; az ő följegyzéseik épen oly becsesek a gondolkodók szemében, mint az irodalom legcsodáltabb remekei.

Renannak, mint minden realistának, ezer kifogása volt az idealismus feltétlen igazsága ellen. Tudjuk, hogy az eszménység bölcsészeti világnézete élő hittel vallja, hirdeti az örök igazságokat, melyek az ő magasabb erkölcsi igazságá-

nak felelnek meg. Rendesen úgy szereti felfogni az embert, mint egy megneemesítendő anyagot, melyet reformálni, átalakítani, szebbé, jobbá, magasztosabbá kell tenni. Természetes, hogy ekként minden idealista kissé erőszakos, követelő, egyoldalú zsarnok lesz. Az egyetemes szempontja vezérli érzésében, gondolkodásában. A realisabb Renan a történetet szerette ezzel a felfogással szembeállítani: *A lét* kategóriája helyett *a levés* kategóriáját. Ez megfelelt a realizmus történeti világnézetének, mely a század elején jeles hirdetőkre, a történelmi iskola nagy mestereire talált. Minél behatóbban tanulmányozzuk a történelmet igazi forrásaiban annál inkább, eljutunk odáig, hogy mellőzünk minden általános formulát s csak tisztán ethnographikus tekintetekre szorítkozunk. Főleg a nyelvészet szolgált erre ezer meg ezer bizonyítékkal. E tudomány hallatlan sikereket tudott felmutatni az idealrealismus alatt. Az egész művelt világon, de kivált a német földön számos tudós foglalkozott a nyelvek elemzésével, a történelmi ember életének számtalan részletét tárta fel számunkra, hozzájárultak az archaeologiai ásatások, földrajzi kutatások, ethnographiai vizsgálódások, melyeket a legnagyobb mohósággal olvastunk és tanultunk.

Renan azonban sem a tiszta idealista, sem a tiszta realista nem fogja, nem tudja megérteni. Amaz nem lehet el feltétlen igazságok nélkül, azt tartja, hogy már a tapasztalás előtt vannak lelkünkben kategóriák, eszmék, érzelmek. A realista gyönyörködni fog Renan szép szavaiban, mikor az érdeknélküli, tiszta, személytelen, objectiv tudományról beszél, mikor szüntelen a tényeket hangoztatja, a tények változatosságáról az ő homályos, nem egyszer kétértelmű zengzetes nyelvén szólal meg; de nem hallja szivesen az örökös általánosításokat, nem midőn azt erősíti neki, hogy a bölcsészet a tények lelke, értelme. Azért nem csoda, ha Séailles is Renan eclecticismusáról, természetének dualitá-

sáról beszél. A következtelenség e vádját azonban kisebb-nagyobb mértékben egyetlen bölcsész sem kerülheti ki, ha az idealrealismus napjaiban szívesen olvassák. Se Kant, se más bölcsész nem járhat oly úton, hogy a Scylla és Charybdis között baj nélkül tudjon áthajózni. Nagyon természetes, mert az idealismus épen ellentéte az erkölcsi, szellemi és aesthetikai élet terén a realismusnak. Az egyik összefoglaló, egységes eszmére törekszik, az utóbbi nem ismeri el az eszmék jogosultságát, neki csak ismeretek, adatok kellenek s irtózik minden összefoglalástól.

Bodnár Zsigmond.

HÁZASSÁGJOGUNK REFORMJA NEMZETKÖZI VISZONYULATAIBAN.

Az 1894. évi XXXI. törvénycikk egységes törvény uralma alá vetette házasságjogi állapotainkat, egyöntetű norma szerint szabályozta, Horvát- és Szlavonországot kivéve, a magyar állam területén kötendő házasságokat, az elválás alaki szabványait, a házastársi viszonynak a jogélet egyéb ágaiba mélyen benyúló következményeit. Ismerjük azokat az irányszempontokat, melyek a törvény megalkotói előtt lebegtek, mikor az állami házasságjog, az állami bírászkodás elvét érvényre emelték a felekezeti jogrendszerek particularismusa felett. E részben a szakkritika eléggé kimerítette pro és contra érveit. Nem úgy azonban a jogélet biztonságának egy más elemi következménye szempontjából, ha t. i. azt vizsgáljuk, hogy az új magyar házassági törvény miként illeszkedik szervesen bele a népek természetes érintkezésének rendszerébe, s mint igyekszik összhangzatba jutni az államok nemzetközi jogviszonyaival. A kérdés olyan, mely a legfokozottabb mértékben teszi próbára a codificatori elme bölcsességét, mert bonyolult és gyakori *conflictus*oknak elkerüléséről van szó.

A nemzetközi jog a jogtudomány legifjabb és legfejletlenebb ága; eszméi még nem tisztázottak eléggé, s ezért fontos mindenekelőtt bizonyos *distinctió*kat állapítani meg, melyeket az elmélet igen sok esetben elhanyagol, s melyek a házasság jogcselekményét hármass vonatkozásában segítik kidomborítani, t. i. a felek hazája törvényeihez, a *lex loci*hoz és harmadik államok uralkodó jogrendszeréhez való viszonyulatában.

Nem tagadható, hogy e kérdéseket nálunk még különösen is complicálja Horvátországgal való közjogi viszonyunk, annak